

Orfeus i tjugonde seklet

Jörgen Håkansson

År 1898 föddes i Sverige tre gossar, som i vuxen ålder skulle göra stora avtryck i den svenska litteraturen och bli etablerade och berömda författare: smålänningen Vilhelm Moberg, värmlänningen Nils Ferlin och skåningen Hjalmar Gullberg. Om den senares liv och poesi finns mycket att berätta. Här blir det bara några nedslag. Lägg som årsbarn också till den kreativa och slagkraftige tyske ordkonstnären Berthold Brecht.

Hjalmar Robert Gullberg gjorde sin entré i tillvaron 30 maj 1898 hos en privat barnmorska på Föreningsgatan i Malmö. Dagen var annandag pingst och helgen hade varit varm och solig. Måhända sjöng många näktergalar för modern och hennes nyfödde son denna natt. Ja, kanske hade denna musikanter, med sin sång, sitt rytmiska smäckande, sitt kastanjettskallrande ljud bland flöjttoner och visslingar, sjungit extra skönt för den nye malmöiten. Modern var kontoristen Hilda Johnson och fadern prokuristen Robert Brand. De var ogifta. 44 år senare skulle Hjalmar skriva en hel dikt till sångfågeln, en dikt som anspelade på hans livssituation. Denna oansenliga fågel, som också inspirerat H C Andersen till sagan om näktergalen, och från den sagan hade Igor Stravinskij komponerat en hel opera.

Gossen lämnades bort till fosterföräldrar, arbetaren Bengt Gullberg och hans hustru. Fostermodern hyste ömma känslor för sin fosterson och det rådde hela livet en varm relation mellan dem. Hon bevakade noga hans legitima rättigheter. Föräldrarna gifte sig 1900 och fadern blev med tiden en välbeställd affärsman. Ibland kom de på besök hos Gullbergs, ibland skulle gossen kläas fin för att besöka dem. Efter hand förstod Hjalmar sin situation trots att föräldrarna aldrig utåt erkände föräldraskapet. Denna besynnerliga tillvaro måste ha satt sina spår hos Hjalmar, osäker och osann som den var. I fosterföräldrarnas hem växte han upp som en lojal fosterson dock medveten om att han inte hörde dit. Frågan om jagets identitet återvänder

der som ett tema genom hela hans diktning.

Under skoltiden var Hjalmar en mönsterelev, där hans främsta ämnen var svenska och klassiska språk. Hans intresse för teatern, för litteratur och musik väcktes tidigt. Efter studentexamen 1917 följde studieår i Lund, då han läste latin, pedagogik och grekiska. Här stiftade han bekantskap med verk av Sofokles, Euripides, Aischylos m.fl. Hos dessa sökte han tidigt lokalisera inslagen av talspråk och vardagsspråk, ett tecken för hur levande antikens värld redan från början tedde sig för honom. Detta kan man utläsa hos hans egen diktning med antika motiv, där han låter forntid och nutid belysa varandra.

År 1920 kunde han till sitt namn foga titeln filosofie kandidat. I den ingick också ämnet nordiska språk. Åren fram till en filosofie licentiatexamen 1927, blandades med studier i litteraturhistoria, avhandlingsförfattande, studentspexande, redaktörskap i tidningen "Lundagård", poesiskrivande, värnplikstjänstgöring i Halmstad och flera utlandsresor i Europa tillsammans med studiekamrater.

Virtuos

Gullberg kände tidigt att sång, musik och dikt var nära förbundna. I unga år, innan han började skriva lyrik, spelade han fiol och komponerade också musik till andras dikter. Han tillhörde de många lyriker, som upplevt sin dikt födas ur ett musikaliskt givet stämningsslag. "Jag hör musik och letar efter orden." Hans ordkonst är väckt och uppfyllt av

Poesihörnan

Här kommer ytterligare ett bidrag i vår poesihörna, där vi presenterar en och annan dikt och berättar lite om författaren. Det är Jörgen Håkansson som står för urval och presentationer.

Hjalmar Gullberg

hans musikalitet, som smittat av sig i hans diktning. Orfeus, den mytiske sångaren med sin lyra, blev en gestalt han inspirerades av i skaparprocessen.

Hjalmar Gullberg gav ut tio diktsamlingar. Debuten kom "I en främmande stad" (1927). Han bygger mestadels upp sina olika diktböcker i fyra sviter, där han varierar idéer och motiv från skilda håll och tider. Med olika språkliga instrument markerar han närhet och distans i texterna. Allusion och citat, pastisch och parodi, kontrast och stilbrytning är återkommande element. Han anslår inte sällan den religiösa sångens tonfall, men hans inställning till religionen är i grunden splittrad. Genombrottet för hans poesi kom i diktsamlingarna "Andliga övningar" (1932) och i "Kärlek i tjugonde seklet" (1933), där den senare i sviten "Kärleksroman" tolkade stämningar och attityder, som stod i samklang med tidskänslan. Hans kärleksdikter är ofta, som i slagnumret "Kyssande vind", skrivna i saknadens tempus. Fram till sin död gav Gullberg ut ytterligare sex kollektioner och han blev snart en mycket läst och firad poet.

Som chef för radioteatern 1936-50 fick han en position i kulturlivet och flyttade då till Stockholm. Han gjorde sig känd som en av våra

främsta översättare av antika dramer och invaldes 1937 som ledamot av Samfundet De Nio. 1940 efterträdde han Selma Lagerlöf i Svenska Akademien på stol nummer sju och 1943 utnämndes han till filosofie hedersdoktor i Lund. Flera av hans dikter och sviter har tonsatts av kända svenska kompositörer som Lars-Erik Larsson, Hilding Rosenberg, Lennart Moberg och Ingvar Lidholm m.fl.

Gullbergs klivna uppväxt hos fosterföräldrar, där hans biologiska föräldrar var "tant och farbror", måste ha väckt osäkerhet hos honom. Vem var han? Han tar upp tankar kring detta t.ex. i dikten "Underskrift" i "Kärlek i tjugonde seklet" (1933). Här sista versen:

Tills en gång mitt väsen uppenbaras,
är jag Hjalmar Gullberg rätt och slätt,
sörjer utan att det kan förklaras
och är lycklig på mitt eget sätt,
utan att jag själv förstår mig rätt.

I samlingen "Fem kornbröd och två fiskar" (1942) finns den förut antydda dikten "Till en näktergal i Malmö." Den skevs en majkväll nästan exakt 44 år efter han föddes. Diktaren var då inlagd på Allmänna Sjukhuset i Malmö för ett migränanfall när "nostalgin" grep honom. Jag återger tredje strofen av fem:

Från vilket paradiset är stämman lånad
som tränger in i rummet där jag bor?
Så sjöng du, när jag föddes i din månad,
för en förtvivlad kvinna som blev mor.
En majnatt hände det som ingen visste;
vår stora hemlighet kom ingen åt.
Den som försökte spåra oss tog miste:
I toner dränkte du min första gråt.

Hjalmar hade haft en mor, men hon hade förskjutit honom. Hade han i sin diktning också förskjutit henne? Emellertid här, åtminstone en gång, finns hon med. Syftar ordet "vår" i strofens slutdel på modern och sonen eller poeten och näktergalen? Har han, som Olle Holmberg skriver i sin vänbok, "Hjalmar Gullberg", i någon slags

poetisk symbios gjort sig till part i hemlighållandet? Har han slutit sig själv och den kvinna som födde honom i samma tystnads slöja? Eller är det ytterst en strof om ett hemligt samförstånd, en oåtkomlig gemenskap med sångfågeln? Han hade tidigt fått vänja sig vid tystnaden, det fanns något som inte skulle omtalas. Detta "något" hemlighöll han som barn och yngling också för sina närmaste vänner.

Orfeusmyten

Enligt grekisk mytologi var Orfeus en överdängare som musiker. Med musiken från sin lyra förtrollade han inte bara levande varelser, ja han kunde t.o.m. sätta livlösa ting i rörelse. Orfeus var också diktare och sångare. Hans far var guden Apollon och hans mor Kalliope, en av de nio muserna, och från dessa hade han fått sin inspiration. Sagan berättar att Orfeus hustru Eurydike dödats av en orm. I sin stora sorg beslöt Orfeus att återhämta henne från dödsriket. Han begav sig ner i underjorden och lyckades där med sin gudomliga sång och musik beveka dess härskare att återge Eurydike livet. För detta måste han emellertid lova att på vandringen upp från underjorden inte vända sig om och se på henne. Men Orfeus bröt löftet och Eurydike måste bli kvar i dödsriket. Orfeus mötte sedan sitt slutgiltiga öde, när han vid en Dionysosfest blev söndersliten av menader och kastad i havet.

Orfeusmyten är motiv i bl.a. Glucks opera "Orfeus" och i Offenbachs operett "Orfeus i underjorden." Den världsberömda sångkören, Orphei Drängar (OD) i Uppsala grundad 1853, har också tagit Orfeus skönsång som sitt varumärke.

Orfeusdiktningen

Orfeus har i olika skepnader följt Gullberg under hela hans lyriska karriär. När han i studenttidningen "Lundagårds" första årgång 1920 debuterade med dikten "Till den klassiska hunden" skedde det inte under hans eget namn utan under

signaturen "Orfeus." Det var inte Odysseus' vakthund han syftade på, utan en dobermannpinscher tillhörande dåvarande professorn i klassisk fornkunskap Martin P:son Nilsson.

I den av surrealism påverkade samlingen "Ensamstående bildad herre" (1935) om adjunkten Örstedt framträder "lyrans milde strateg" i det fantasieggande poemet "De saligas ö." Så här lyder den näst sista strofen:

Stjärnor har tänts och månen
försilvrar Parnassens snö.
Orfeus, gudasonen,
lyfter på stjärnor och månen
sin brud till de saligas ö.

I diktsamlingen "Dödsmask och lustgård" (1952) återkommer "en ny" Gullberg efter tio års diktarpaus. Under inflytande från fyrtio-talets litterära klimat hade hans stil förändrats, men hans modernism var sammanvävd med traditioner från antiken. I inledningssviten, benämnd "Gudasaga", återfinns vi tre orfiska dikter. Den första av dessa, "Sjungande huvud", handlar om den sönderslitne, stympade sångaren och hur hans huvud, skilt från kroppen, flytande i havet, fortsatte att sjunga och blir till sångens seger i nederlaget:

Sjungande huvud som drev till sjöss med hårets
svarta segel hissat, med släckta ögon...
Ingen hand att röra det strida regnets
harpträngar, inga
kunniga fingrar kvar att beledsaga
denna odödliga stämma som blev slungad
från en thrakisk klippspets. Så berättar
sagan om Orfeus.

En av våra främsta Gullbergkännare, Carl Fehrman, framhåller att i nästan alla av hans diktsamlingar har den första dikten programkaraktär. Fehrman menar att det är svårt att inte läsa också "Sjungande huvud" som en sorts programdikt, ett vittnesbörd om hur poeten till sist nalkas den "rena" konstens mångomskrivna ideal; där den

hänsynslösa subjektiviteten och den strikta anonymiteten bragts att sammanfalla. Dikten avslutas:

Löst ur lemmarnas tyngd, från buken och dess
bihang kommer den slutlige Orfeus:
stympad, blind, en havsmelodi för måsar
--bara en spelmans
tvättade ansikte, bara en mun i sin
naturliga infattning...

Versmättet hör hemma i den antika miljön. Det är den sappfiska strofen.

I den nästa av dessa dikter, ”*Nu spelar han*”, uppträder Orfeus som besegrare av dödsrikets makter, men den gestaltar också smärtan över död kärlek. Fehrman menar att i denna orfiska situation har en stor del, kanske den djupaste delen, av Hjalmar Gullbergs kärlekslyrik sitt ursprung:

Nu spelar han sin brud ur underjorden,
nu håller han det obevekliga förloppet
i tyglar av musik tillbaka för en stund.
Förintelsens monark och gravfurstinnan
bevekta för en stund av strängospel...

I den andra strofens sista del heter det att Orfeus var den förste sångaren:

Han uppfann tonen, sångens förutsättning,
men alla ord var gamla när han uppfann tonen
och grekiskt språk förmäldes
med fåglarnas uråldriga konst.

I den tredje strofen påpekar sedan Gullberg att Adam var den förste diktaren:

Det var hans mun som fann de rätta orden,
gav namn åt himlens fåglar, markens djur.
Om denne Adam påstår män från Tyros,
att alla ord var nya, som han gav åt tingen.
O att få kalla månen
i den skapande lustgården vid namn!

Den hymnartade tredje av dessa orfiska dikter, ”*Det finns en sjö och sedan aldrig mer*”, spelar i ett stiliserat landskap i dödsriket, där inledningen lyder:

Det finns en sjö och sedan aldrig mer,

och floden flätas ut i den grå spegel
som ingen strand inramar, inga rod-
darslag
ska spräcka. O ni saligt bortvända, ni
döda
i självtillräcklig skönhet vilande!

Fortsättningen återger sedan bilder och symboler ur de hellenska Hadesföreställningarnas värld, såsom kusliga bilder av den grå och slamfyllda akerusiska sjön där dödsfloden mynnar, av Karons farkost, av ängarna utan fågelsång och av Keberus, hunden som vaktade dödsporten.

I hans sista diktsamling ”*Ögon, läppar*” (1959), där stilen åter förnyats, ingår ytterligare en sång om en annan Orfeus, en ny inkarnation av den tragiska mytens centralgestalt. Gullberg avbildar i ord en liten pojke, som han fotograferade vid ett besök i nordafrikanska Touggourt våren 1939. Dikten ”*En negergosse sju år eller yngre*” slutar:

En bäge och ett barn med ögonvitan
kantad av flugor. Inga ägodelar
utom den sträng han rör vid i förlitan
på sångens makt. Den svarte Orfeus
spelar...

Final

Omkring 1950 blev Gullberg nära bekant med Greta Thott, änka efter greve Stig Thott. De blev sedan ett par och levde tidvis på hennes gods, Bökeberg, mitt i den ”fullhängda” skånska bokskogen vid Yddingesjön. Under en utlandsresa i början av 1958 drabbades Gullberg av en plötslig förlamning. Sjukdomen diagnostiserades som myasthenia gravis, en sällsynt men livshotande sjukdom, som angrep i vågor. Den kunde tidvis hållas i schack genom medicinering. Våren och sommaren 1958 var trots detta en skapande period. Då fullbordades och utkom samlingen ”*Tersiner i okonstens tid*” där Gullberg gjorde Dantes svåra versmått till sitt. Detta skedde i en tid, som Gullberg vågade kalla ”okonstens tid”, nu när

den bundna lyriken allmänt betraktades som passé.

Sjukdomen förvärrades och Gullberg fördes i februari 1959 till sjukhus i Stockholm där han blev tracheotomerad i samband med förlamning i strupen och placerad i respirator. Trots svåra smärtor, kvävningssanfäll och ångest bröt återigen den skapande impulsen fram. Tack vare Greta Thott kunde han fullborda sin sista diktsamling, ”*Ögon, läppar*”, hösten 1959. Hon fanns vid hans sida och tolkade hans svårlästa bokstäver på brevlappar samt hjälpte honom på alla sätt.

På nytt gick sjukdomen tillbaka och under några månader i början av 1961 kunde han tillsammans med Greta Thott vistas i sitt hem på Djurgården, innan de i början av maj for till Bökeberg. Under denna tid hade han kunnat leva tämligen normalt. På sommaren gjorde sjukdomen sig åter påmind. Oro och ångest tilltog. Men minnena fanns där. Vårar och somrar i Skåne, bilder av ett hus, ett landskap och en kvinna, ett ”hem för sången.”

”Midsommar, Bökebergsslätt”

Till den bländande vita randen
mot väggen av junis grönska
(när sångkören tystnat, mot kvällsdags)
kom ett rådjur och åt jasminer.
(Ögon, läppar)

Det berättas om en orientalistisk målare och mystiker, att han mot slutet av sitt liv målade en underbar tavla, med ett stycke natur, en skog och en sjö. När han var färdig, steg han in i bilden och försvann i sitt landskap.

När sommaren stod som vackrast 19 juli 1961 gick Hjalmar Gullberg vid middagstid ned till sjön Yddingen. Efter någon timme blev hans kropp funnen i sjön. Var det den sjön han tänkt på, då han flera år dessförinnan skrev sin dikt ”*Det finns en sjö och sedan aldrig mer*”?

Också han gick in i sitt landskap – det landskap, som var hans skånska.